

Poglądy Hjalmara Schachta na gospodarkę niemiecką w latach 1923–1939

Schacht był architektem niemieckich finansów, niezwykle i zapomnianą w obecnych czasach w polskiej literaturze postacią. Należał do najbardziej znanych i szanowanych finansistów w okresie po Pierwszej Wojnie Światowej.

Hjalmar Horace Greeley Schacht żył w latach 1877–1970. Był czołowym finansistą w III Rzeszy Niemieckiej. Przez dwadzieścia lat swojej obecności na arenie międzynarodowej był głównym przedstawicielem Niemiec na światowych konferencjach finansowych. W trakcie swojego życia sprawował urzędy komisarza walutowego Niemiec, dwukrotnie prezesa Banku Rzeszy (1923–1930 oraz 1933–1939), nazistowskiego ministra gospodarki (1934–1937), pełnomocnika do spraw gospodarki wojennej (maj 1935–1937). Pełnił funkcję członka gabinetu Hitlera – ministra bez teki (1939–1943). W 1945 r. został aresztowany przez Aliantów. Postawiono mu dwa zarzuty dotyczące zbrodni przeciwko pokojowi („crimes against peace” i „planning, preparation, or waging an aggressive war”)¹.

¹ T. Telford, *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*, Alfred A. Knopf, New York 1992 s. 564–65. Definicja brzmi: „(...) namely, planning, preparation, initiation, or waging of a war of aggression, or a war in violation of international treaties, agreements or assurances, or participation in a common plan or conspiracy for the accomplishment of any of the foregoing”. Zob. R.S. Clark,

W wieku sześćdziesięciu dziewięciu lat był sądzony na procesach norymberskich. Schacht został oczyszczony z postawionych mu zarzutów².

Rodzina Schachta posiadała korzenie duńskie³. Hjalmar urodził się w Niemczech w Tingleff, lecz lata swojej młodości spędził w Stanach Zjednoczonych, gdzie wyemigrowali jego rodzice. Do Niemiec wrócił by zdobyć wyższe wykształcenie, uwieńczone w 1899 r. zdobyciem doktoratu z ekonomii⁴ na temat merkantylizmu⁵.

Od 1903 r. był szefem działu informacji w Banku Drezdeńskim. Po ośmiu latach, mimo młodego wieku, awansował na stanowisko wicedyrektora tego banku. Jednocześnie pozostał szefem działu informacji, a także został specjalistą ds. giełdy. W 1908 r. stał się członkiem loży masońskiej, kontynuując tym samym tradycje rodzinne. W 1916 roku przejął prywatny bank – Bank Narodowy Niemiec (*Nationalbank für Deutschland*), który w 1922 roku został połączony z Bankiem Darmstadzkim⁶.

Po przegranej przez Niemcy Pierwszej Wojnie Światowej młody Schacht, jak większość społeczeństwa, zdawał sobie sprawę, że na państwie będzie spoczywał ciężar spłaty wysokich reparacji wojennych, jakich będą

Nuremberg and the crime against peace, http://law.wustl.edu/WUGSLR/Issues/Volume6_3/clark.pdf [dostęp: 25.08.2012].

- 2 R.S. Wistrich, *Kto był kim w III Rzeszy Leksykon*, Kraków 1997, s. 188. Uzasadnienie wyroku znajduje się na stronie internetowej: *Judgement: Schacht*, <http://avalon.law.yale.edu/imt/judschac.asp> [dostęp: 23.08.2012] i brzmi: "It is clear that Schacht was a central figure in Germany's rearmament program, and the steps which he took, particularly in the early days of the Nazi regime, were responsible for Nazi Germany's rapid rise as a military power. But rearmament of itself is not criminal under the Charter. To be a Crime against Peace under Article 6 of the Charter it must be shown that Schacht carried out his rearmament plan as part of the Nazi plans to wage aggressive wars (...). Schacht was not involved in the planning of any of the specific wars of aggression charged in Count Two. His participation in the occupation of Austria and the Sudetenland (neither of which are charged as aggressive wars) was on such a limited basis that it does not amount to participation in the common plan charged in Count One. He was clearly not one of the inner circle around Hitler which was most closely involved with this common plan... The case against Schacht therefore depends on the inference that Schacht did in fact know of the Nazi aggressive plans."
- 3 C.E. Clingan, *Finance from Kaiser to Fuhrer: Budget Politics in Germany, 1912–1934*, 2001, s. 6.
- 4 F. Clavert, *Hjalmar Schacht, biography*, Strasburg 2006, s. 10 i n.
- 5 H. Schacht, *Confessions Of The Old Wizard: The Autobiography Of Hjalmar Horace Greeley Schacht*, przeł. D. Pyke, Boston 1956, s. 143.
- 6 N. Muhlen, *Schacht: Hitler's Magician*, Nowy Jork 1939, s. 7.

domagali się alianci. W swych wypowiedziach podkreślał, że wpłynie to niekorzystnie na sytuację gospodarczą państwa oraz doprowadzi do wzrostu inflacji. Dlatego najbliższe lata poświęcił obserwacji i analizie tegoż zjawiska. W roku 1921 przedstawiał ją jako „pełzającą”, następnie „galopującą”, by w 1923 r. określić inflację jako „niepohamowaną”. Dzięki licznym pomysłom na jej zniwelowanie stał się ekspertem, a z upływem czasu został zaliczony do środowiska poważanych międzynarodowych bankowców i ekonomistów. W swoich wypowiedziach podkreślał i jednocześnie ostrzegał, że państwo drukujące pieniądze bez pokrycia, przyczynia się do spadku wartości pieniądza. Miał konserwatywne podejście do ekonomii, wierzył w parytet złota jako podstawę finansów międzynarodowych.

Jesienią 1923 r. nastąpił niekontrolowany wzrost inflacji, który często w literaturze porównywany jest do „huraganu”⁷ finansowego. W państwie zaczęło dochodzić coraz częściej do rozruchów na tle ekonomicznym i politycznym. Dnia 8 listopada 1923 na wiecu w monachijskiej piwiarni „Bürgerbräukeller” podczas przemówienia Gustava von Kahra⁸ na salę „wtargnął” Adolf Hitler ze swoimi bojówkami i ogłosił „narodową rewolucję”⁹. Domagał się usunięcia rządu Rzeszy oraz utworzenia „niemieckiego rządu narodowego”. Wydarzenia tego dnia można uznać za sukces propagandowy Hitlera. Dzięki retoryce i manipulacji faktami zyskał poparcie tłumu. W nocy z 8 na 9 listopada Hitler zorganizował pochód, który przeszedł ulicami Monachium. Jednak mimo przyłączenia się czołowego dowódcy w czasie I wojny światowej Ericha Ludendorffa¹⁰ rewolucja nie udała się, gdyż nie uzyskano poparcia wojska ani policji. Manifestanci zajęli zaledwie kilka budynków. Hitler, mimo, iż nie osiągnął wyznaczonego przez siebie celu, zyskał rozgłos nie tylko w Niemczech, ale i na świecie. Po nieudanym puczu z dnia 26 lutego 1924 r. został skazany na pięć lat więzienia. Był to stosunkowo łagodny wyrok biorąc pod uwagę surowe prawo obowiązujące wówczas w Republice Weimarskiej¹¹.

7 J. Weitz, *Schacht – Bankier Hitlera*, Warszawa 2002, s. 23.

8 Gustav von Kahr – czołowy polityk prawicowy, główny przeciwnik Adolfa Hitlera podczas „puczu monachijskiego”. Zob. *Gustav, Ritter von Kahr*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/309708/Gustav-Ritter-von-Kahr> [dostęp: 25.08.2012].

9 M. Marszał, *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach narodowej demokracji 1926–1939*, Wrocław 2001, s. 140.

10 Zob. E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen, 1914–1918*, Berlin 1919.

11 L. Czornaja, D. Mielnikow, *Adolf Hitler. Studium zbrodni*, Warszawa 1988, s. 76.

Po zdobyciu uznania w środowisku bankierów, w dniu 12 listopada 1923 r. Hans Luther – nowy minister finansów Republiki Weimarskiej, zaproponował Schachtowi stanowisko komisarza walutowego. Schacht zażądał absolutnych gwarancji wolności działania. Warunki, które postawił, zostały przyjęte i dnia 13 listopada 1923 r. rozpoczął pracę na nowym stanowisku. Było to cztery dni po wspomnianym puczu monachijskim zorganizowanym przez Hitlera.

Tydzień po nominacji Schachta na komisarza walutowego zmarł prezes Banku Rzeszy – Rudolf E. A. Havenstein. Dnia 22 grudnia 1923 r. Schacht został mianowany dożywotnio nowym prezesem Banku Rzeszy. Jego kandydaturę poparły związki zawodowe, lewicowi posłowie Reichstagu oraz liberałowie, którzy preferowali jego kandydaturę nad prawicowym Karlem Helfferichem. Jego zwolennikiem był również prezydent Niemiec Friedrich Ebert¹². Schacht dzięki nominacji mógł brać udział w posiedzeniach rady ministrów, a podejmowane przez niego decyzje nie wymagały zatwierdzenia przez Rząd.

Głównym celem jaki postawił sobie Schacht było uleczenie chorego systemu monetarnego. Jego działania przyniosły mu miano „bankiera, który ocalił swój kraj”. W celu walki z inflacją wdrożył program Marki Rentowej polegający na emisji *Rentenmark*¹³. *Celem wprowadzenia Rentenmarki* było stworzenie pokrycia dla emisji waluty. Nową walutę można było otrzymać wymieniając bilion starych Marek na jedną Markę Rentową. Właściciele nieruchomości mogli otrzymywać obligacje w markach rentowych oprocentowane na 4 %, termin wykupu obligacji nie został wyznaczony. Takie działania uniemożliwiły działalność spekulantom walutowym, którzy żerowali na ciężkiej sytuacji właścicieli nieruchomości. Tym samym dały nadzieję właścicielom na lepsze dla nich czasy¹⁴. *Rentenmarka* została wprowadzona w obieg przez Bank Rzeszy, którym kierował Schacht. Dodatkowo Schacht podjął decyzję o wstrzymaniu wszystkich kredytów konsumpcyjnych oraz zmniejszeniu zatrudnienia w instytucjach państwowych.

Objęcie nowych stanowisk umożliwiło także podjęcie działań naprawczych w gospodarce Niemiec, polegających na: utworzeniu rezerw

¹² N. Muhlen, *Schacht: Hitler's Magician*, Nowy Jork 1939, s. 16.

¹³ Zob. G.D. Feldman, *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914–1924*, New York 1997, roz. XIV.

¹⁴ J. Weitz, *Schacht – Bankier Hitlera*, Warszawa 2002, s. 83 i n.

złota, zmniejszeniu obciążeń wynikających z reparacji wojennych oraz stabilizacji sytuacji wewnętrznej w Banku Rzeszy.

Schacht doprowadził do spotkania z prezesem Banku Anglii – Montagu Normanem w czasie, kiedy została przez aliantów powołana komisja ekspertów, mająca zbadać możliwości finansowe Niemiec dotyczące spłaty reparacji wojennych. Komisja ta, nosząca nazwę Dawesa¹⁵, zebrała się w Londynie 14 stycznia 1924 r. Mimo napiętej atmosfery na linii Niemcy – Alianci, prezesom banków udało się dojść do porozumienia. Schacht złożył propozycję stworzenia nowego banku *Gold Discount Bank* opartego na niemieckich rezerwach złota, dokapitalizowanego przez brytyjskich inwestorów. Zaproponował by Norman¹⁶ sprawował w banku nadzór ze strony angielskiej¹⁷. Komisja Dawesa wypowiedziała się pozytywnie na temat *Gold Discount Bank*¹⁸. Jednak w obawie przed zarzuceniem współpracy z Niemcami, dbano by współpraca Banku Anglii i Banku Rzeszy nie zacieśniła się zbyt mocno. Z tego powodu połowę członków zarządu stanowili Niemcy a drugą obcokrajowcy. Schacht chciał również zacieśnić współpracę finansową ze stroną francuską. Krokiem do tego było spotkanie z premierem Francji Raymondem Poincaré. Rozmowa z nim nie przyniosła spodziewanych korzyści ekonomiczno-gospodarczych oraz polepszenia stosunków między Niemcami a Francją. Podjęte działania ukazały prezesa Banku Rzeszy na arenie międzynarodowej jako człowieka wybitnego i liczącego się w świecie. Sprytnie prowadzona przez niego polityka, znajomość procesów gospodarczych i praw rządzących w polityce doprowadziły do tego, że udało mu się osiągnąć większość zamierzonych celów.

Plan Dawesa¹⁹ został podpisany w dniu 16 sierpnia 1924 r., a ratyfikowany przez Reichstag 29 sierpnia 1924 r. Miał on wprowadzić Niemcy

15 Zob. S.A Schuker, *American "Reparations" to Germany, 1919–33: Implications for the Third-World Debt Crisis*, New York 1988; B. Kent, *The Spoils of War: The Politics, Economics, and Diplomacy of Reparations, 1918–1932*, Oxford 1989; W.C. McNeil, *American Money and the Weimar Republic: Economics and Politics on the Eve of the Great Depression*, New York 1986.

16 Zob. G.D. Feldman, *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914–1924*, New York 1997, s. 826 i n.

17 F. Costi Gliola, *Awkward Dominion American Political, Economic, and Cultural Relations with Europe, 1919–1933*, 1984 Nowy Jork, s. 127.

18 A. Orde, *British policy and European reconstruction after the First World War*, Cambridge 2002, s. 248.

19 G.P. Auld, *The Dawes Plan and the New Economics*, New York 1927, s. 112.

w kolejną fazę rozwoju gospodarczego. Na jego mocy Niemcy w latach 1924–1929 musiały wypłacić od 1 mld – 1,75 mld Złotych Marek rocznie reparacji wojennych. W kolejnych latach kwota reparacji miała wzrastać o 0,75 mld Złotych Marek rocznie. W zamian Niemcy miały dostać otwartą linię kredytową od banków amerykańskich na kwotę 800 mln Złotych Marek. Przyznane kredyty z planu Dawesa były przeznaczone jedynie na import surowców, które po przetworzeniu na gotowe produkty były eksportowane. Część dochodów była przeznaczana na spłatę reparacji. Teraz Schacht mógł powiązać niestabilną Markę Rentową ze złotem. Schacht podkreślał, że *Rentenmarka* była tylko rozwiązaniem tymczasowym. Jej główną funkcją była minimalizacja chaosu finansowego. Schacht uważał, że Plan Dawesa doskonale oddziela kwestie reparacji od odbudowy kraju i od polityki. Wierzył, że przyczyni się do odbicia od dna, a w przyszłości do odzyskania przez Niemcy pozycji jako siły w światowej gospodarce. Obawy Prezesa *Reichsbanku* budziły jednak udzielane krótkoterminowe pożyczki płynące z zagranicy. Często zdarzało się, że część pożyczek przeznaczana była bezpośrednio na giełdowe spekulacje. Oprócz fatalnie lokowanych pieniędzy z pożyczek krótkoterminowych, Schacht krytykował również zapożyczony od Amerykanów rozrzutny styl życia Niemców, który rozpowszechniał się w bardzo szybkim tempie. Do bogactwa dochodzili ludzie bez „kultury oraz skrupułów” (np. Barmat, Sklarkowie)²⁰. Konserwatywne poglądy Schachta potępiały zepsucie i bezwstyd plutokracji co według niego miało być jedną z przyczyn problemów finansowych obywateli Niemiec w późniejszych latach. Dnia 11 maja 1927 r. Bank Rzeszy na mocy decyzji Schachta powiadomił banki komercyjne, że ich rezerwy finansowe są zdecydowanie za niskie. Dnia 13 maja zakazał im udzielania kredytów. Nagłe ograniczenie kredytów doprowadziło do kryzysu gospodarczego, który przyczynił się do drastycznego spadku kursu papierów wartościowych.

Latem 1927 roku Schacht wziął udział w nowojorskiej międzynarodowej konferencji dotyczącej sytuacji finansowej Europy. Podczas jej trwania dyskutowano o warunkach gospodarczych w Niemczech, napływie pożyczek ze Stanów Zjednoczonych oraz zdolności spłacania reparacji wojennych. Schacht podkreślał, że mimo iż sytuacja Niemiec chwilowo wydaje się być dobra, to obawia się że w momencie odcięcia przepływów gotówki z Ameryki przestanie być możliwa spłata reparacji.

20 L. Caro, *Polityka gospodarcza III Rzeszy, część I*, Lwów 1938, s. 10.

Z tym stanowiskiem zgodził się S. Parker Gilbert, amerykański bankier i prawnik, jak i inni uczestnicy konferencji. Takie przedstawienie sytuacji sprawiło, że rok 1928 został poświęcony na przygotowania do kolejnego spotkania dotyczącego reparacji. Spotkanie zostało zaplanowane na wiosnę 1929 r. Znane jest pod nazwą Konferencji Younga²¹. Na pierwszej konferencji, która miała miejsce w Paryżu w lutym 1929 r., niemieckiej delegacji przewodniczył Schacht, a jego partnerami byli bankierzy Carl Melchior z House of Warburg, Karl Blessing z Banku Rzeszy, przemysłowiec Albert Vogler z United Steel Industries oraz Paul Schmidt, tłumacz niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Oprócz Owena Younga, udział wzięli także John Pierpont Morgan, przedstawiciele Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii, Włoch oraz Japonii. Schacht wcześniej odbierany jako zwolennik planu Dawesa, podczas tej konferencji nie pokazał się jako jego entuzjasta. Delegaci innych państw byli przekonani o słuszności podejmowanych przez nich działań. Schacht był jednak sceptyczny, miał świadomość, że postanowienia tej konferencji nie usatysfakcjonują jego narodu, który traktował decyzje ustalone podczas konferencji jako rodzaj zniewolenia gospodarczego.

Drugi etap konferencji miał miejsce w kwietniu 1929 r., Schacht wyraził swój sprzeciw wobec treści prezentowanych przez innych uczestników konferencji. Dnia 17 kwietnia przedstawił szokujące memorandum, w którym stwierdził, że Niemcy nie będą w stanie spłacić wyznaczonych im rat reparacji wojennych, jeśli nie zostaną im zwrócone zabrane po wojnie terytoria. Domagał się między innymi zwrotu Pomorza Gdańskiego. Żądania wywołały ogromne poruszenie wśród uczestników konferencji i omal nie doprowadziły do jej zerwania. Rząd niemiecki również był oburzony, gdyż Schacht kreował nową politykę zagraniczną bez wcześniejszych konsultacji. Negował tym samym ustalenia Gustava Stresmanna, ministra spraw zagranicznych. Schacht na konferencji dał się poznać jako „gwałtowny, nietolerancyjny człowiek; pobudliwy i dogmatyczny”, a także „najbardziej nietaktowna, najbardziej agresywna i wybuchowa osoba”²². W celu uniknięcia skandalu na skalę międzynarodową dnia 3 maja Rząd Niemiec przyjął jednogłośnie propozycje Younga

21 Zob. S. Mark, *The Illusion of Peace: International Relations in Europe, 1918–1933*, New York 2003.

22 S. Huddleston, *In My Time: An Observer's Record of War and Peace*, New York 1939, s. 78.

i nakazał Schachtowi zrobić to samo. Dnia 7 czerwca Schacht zaakceptował warunki podane przez komisję i został zmuszony do przyjęcia pełnej odpowiedzialności za ich akceptację²³.

Ustalenia nowego planu przewidywały utworzenie Banku Rozrachunków Międzynarodowych (Bank of International Settlements – BIS), założonego w Bazylei w Szwajcarii. Pomysłodawcą powołania banku był Hjalmar Schacht, który po 1945 r. u boku Owena Younga, przyczynił się także do utworzenia „Międzynarodowego Banku Rozbudowy i Rozwoju” (International Bank for Reconstruction and Development)²⁴. W zarządzie BIS mieli zasiadać szefowie narodowych banków państw alianckich oraz Republiki Weimarskiej. Niemcy zostały zobowiązane do wpłacania do BIS obniżonych rat reparacyjnych do 1988 r., przy czym roczna wpłata nie mogła być wyższa niż 660mln marek. Porównując obciążenia państwa z planem Dawesa²⁵ nowy plan wypadł bardzo korzystnie dla Niemiec. Nie był jednak doskonały i na przestrzeni kolejnych miesięcy był wielokrotnie modyfikowany i dostosowywany do sytuacji gospodarczej na świecie. W październiku 1929 r. Schacht wziął udział w spotkaniu zarządu BIS w Baden-Baden. W tym samym czasie rząd niemiecki negocjował kwoty, jakie Niemcy mają otrzymać za oddane Polsce na mocy Traktatu Wersalskiego ziemie. Schacht poczuł się urażony, że nikt nie skonsultował się z nim w kwestii modyfikacji planu²⁶. Czarę goryczy przelał fakt stopniowego wypaczania pierwotnego planu Younga oraz dopisek, że w przypadku nie wykonywania planu przez Niemcy alianci będą mogli zastosować sankcje wobec Niemiec²⁷. Dodatkowo obciążenia wynikające z planu zobligowały Niemcy do płacenia reparacji do końca stulecia²⁸. Rozgoryczony Schacht dnia 3 marca 1930 r., złożył pisemną rezygnację na ręce von Hindenburga, a 6 marca spotkał się osobiście z prezydentem w celu wyjaśnienia przyczyn swej rezygnacji, która stała się faktem siódmego marca. Dnia 3 kwietnia miejsce Schachta zajął

23 E. Peterson, *Hjalmar Schacht: For and Against Hitler*, Boston 1954, s. 92.

24 A.C. Sutton, *Wall Street and the rise of Hitler*, Seal Beach 1976, s. 26–27.

25 Dnia 12 marca 1930 r. Plan Younga został przyjęty uchwałą parlamentu niemieckiego. W tym momencie przestał obowiązywać Plan Dawesa.

26 P. Schmidt, *Statysta na dyplomatycznej scenie*, Kraków 1965, s. 165–167.

27 J. Weitz, *Schacht – Bankier Hitlera*, Warszawa 2002 s. 126.

28 W dniu 6 stycznia 1995 r. „New York Times” wskazał, że odsetki od zaciągniętego długu w myśl planu Younga zostały ostatecznie spłacone zob. J. Weitz, *Schacht – Bankier Hitlera*, Warszawa 2002, s. 124.

Hans Luther, były minister finansów. Po złożeniu rezygnacji Schacht na jakiś czas usunął się w cień. Niektórzy historycy uważają, że na podjęcie decyzji o rezygnacji miał wpływ krach na giełdzie nowojorskiej. Schacht chciał odseparować się od wydarzeń, które mogły przyczynić się do klęski gospodarczej Niemiec. Zwłaszcza, że nie poczuwał do odpowiedzialności za powstałą sytuację. W roku 1930 był biernym obserwatorem wydarzeń politycznych oraz sytuacji gospodarczej w kraju. Podróżował po Stanach Zjednoczonych. Udzielał licznych wywiadów dla zagranicznej prasy komentując bieżące wydarzenia w tym działalność polityczną Adolfa Hitlera²⁹.

U schyłku Republiki Weimarskiej, w związku z początkami rozpadu systemu parlamentarnego i wzrostem siły NSDAP (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników niem. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*), można było zauważyć coraz większe zainteresowanie hitleryzmem w społeczeństwie niemieckim. Od roku 1929 partia Hitlera stała się już „ruchem masowym” oraz partią znaczącą na arenie politycznej. W schyłkowej fazie Republiki stała się potęgą. Duży wzrost poparcia NSDAP zawdzięczała światowemu kryzysowi gospodarczemu i krachowi na giełdzie nowojorskiej w październiku 1929 roku, który w znacznej mierze przyczynił się do kryzysu ekonomicznego w Niemczech³⁰. Państwo uzależnione od kredytów i inwestycji pochodzących ze Stanów Zjednoczonych musiało zacząć radzić sobie same. W tej sytuacji naturalnym wydało się zainteresowanie Schachta nowym ruchem NSDAP. Dnia 5 stycznia 1931 r. doszło do pierwszego spotkania Schachta z przyszłym Führerem. Bankier przed spotkaniem z Hitlerem przeczytał *Mein Kampf*. Styl pisania budził w nim odrazę, jednak sama treść oraz przedstawione idee zaciekały go³¹. Po kolacji z Hitlerem Schacht spędził wiele czasu

29 Schacht skomentował dla New York Times (z dn. 3.10.1930) rosnące poparcie dla Partii Hitlera: „zaskakujące wysokie poparcie dla faszystów należy rozumieć jako wyraz buntu narodu niemieckiego przeciw postępowaniu aliantów. (...) jeśli naród niemiecki będzie głodował, to znajdzie się jeszcze wielu Hitlerów”. Schacht przewiduje, że Niemcy przestaną płacić reparacje, New York Times (z dn. 21.10.1930): „zaprzestanie spłat reparacji przez Niemcy, jeśli inne kraje nie pomogą im w rozwoju handlu zagranicznego. (...) złamanie warunków rozbrojenia zawartych w traktacie wersalskim (...). Hitleryzm jest ruchem w pełni konstytucyjnym. W Niemczech nie miało miejsce nic, co można by określić jako niezgodne z konstytucją”.

30 Zob. T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2004, roz. XIII.

31 E.N. Peterson, *Hjalmar Schacht: For and Against Hitler*, Boston 1954, s. 102. Zob. H. Schacht, *First Seventy-Six Years: Autobiography*, Londyn 1955, s. 463.

na namawianiu kanclerza Heinricha Brüninga oraz elit politycznych by dopuścili Nazistów do udziału w przyszłym rządzie³².

Kryzys gospodarczy pogłębiał się. Dnia 11 maja 1931 upadł austriacki *Kreditanstalt*. Bankructwo to było początkiem fali upadków kolejnych banków w tym niemieckich. Pogarszająca się sytuacja w państwie sprawiła, że Schacht, wybitny ekonomista w październiku 1931 r. nawiązał współpracę z Nazistami. Ówczesny kanclerz mimo usilnych prób nie był w stanie ożywić gospodarki, jego rządy możliwe były tylko dzięki dekretovi pozwalającemu mu rządzić bez aprobaty *Reichstagu*. Dnia 11 października Schacht wziął udział w zjeździe Nazistów w Bad Harzburg. Wygłosił przemówienie, w którym ostrzegął przed rządem Heinricha Brüninga, który ukrywał bankructwo Niemiec przed społeczeństwem oraz podawaniem przez Bank Rzeszy zakłamaną kwotę zadłużenia państwa. To przemówienie na arenie międzynarodowej zostało odebrane jako „niespełnione ambicje polityczne”³³ Schachta. W tym czasie liczba bezrobotnych osiągnęła 6 mln. Wykorzystując fatalną sytuację społeczno-polityczną Schacht odegrał decydującą rolę w zbliżeniu Adolfa Hitlera do środowiska bankowego i przemysłowego. Za jego rekomendacją najwięksi właściciele przedsiębiorstw wspierali partię Hitlera w kampaniach wyborczych. Dzięki tej działalności po dojściu przez Adolfa Hitlera do władzy Schacht ponownie został mianowany na prezesa Banku Rzeszy (17 marca 1933 r.)³⁴

Dnia 31 lipca 1932 roku miały miejsce wybory do parlamentu Rzeszy³⁵, w których hitlerowcy otrzymali 37% poparcia oraz 230 mandatów do Reichstagu. Był to dwukrotny wzrost w stosunku do wyborów sprzed dwóch lat. W wyborach partia cieszyła się praktycznie całkowitym poparciem mieszczaństwa i chłopstwa. Dnia 13 sierpnia kanclerz Franz von Papen zaproponował hitlerowcom udział w rządzie. Hitler odmówił, gdyż domagał się pełnej władzy. Dnia 12 września zostało przegłosowane wotum nieufności dla von Papena. Nowe wybory zostały rozpisane na dzień 6 listopada 1932 r. W stosunku do poprzednich okazały się one porażką hitlerowców (33,09% poparcia dające 196 miejsc). Stracili oni głosy na rzecz komunistów. Jednak grupa kapitalistów, która we wcześniejszych wyborach

32 R.J. Overy, *War and Economy in the Third Reich. Contributors*, Oxford 1995, s. 13.

33 *Ibidem*, s. 144.

34 R.S. Wistrich, *op. cit.*, s. 188.

35 Wykres słupkowy dotyczący Wyborów do Reichstagu w Republice Weimarskiej został przedstawiony w: J. Falter, *Wahlen Und Abstimmungen In der Weimarer Republik*, Monachium 1986, s. 44.

obawiała się rządów Hitlera, w strachu przed komunistami zaczęła wspierać finansowo partię NSDAP, widząc w niej mniejsze zagrożenie. Dnia 1 grudnia 1932 roku von Papen zaproponował prezydentowi rządzenie bez parlamentu. Jednak generał Kurt von Schleicher obecny przy tej rozmowie zaproponował inne rozwiązanie. Chciał doprowadzić do rozłamu w partii poprzez zaproponowanie stanowiska Gregorowi Strasserowi. Prezydent początkowo nie chciał się zgodzić, jednak uległ presji i wręczył dymisję von Papenowi, powołując generała von Schleichera na jego miejsce. Dnia 2 grudnia 1932 roku generał von Schleicher został ostatnim kanclerzem przedhitlerowskich Niemiec. Chciał on nawiązać współpracę ze związkami zawodowymi oraz z hitlerowcami. Mimo wielu prób utworzenia większości umożliwiającej rządzenie, von Schleicher znalazł się w podobnej sytuacji co von Papen. Jedynym wyjściem było doprowadzenie do zamachu stanu i rządzenie bez Reichstagu. Prezydent Paul von Hindenburg dnia 28 stycznia 1933 roku wręczył von Schleicherowi dymisję. Dzień później Hitler przedstawił nowy skład rządu, a 30 stycznia prezydent von Hindenburg powierzył mu stanowisko kanclerza Rzeszy. Wydarzenia polityczne, jakie miały miejsce od roku 1930 bezpowrotnie zachwiały zaufanie do prezydenta i rządów parlamentarnych, a wyniki wyborów pokazały, że społeczeństwo jest już zmęczone tymczasowymi rozwiązaniami, które nie przyczyniają się do poprawy jego sytuacji materialnej. Dojście do władzy Hitlera było związane z przemianami politycznym i złą sytuacją gospodarczą w Niemczech. Przez historyków zostały one określone jako „rewolucja legalna”. Nowo powstały gabinet określany był jako „rząd koncentracji narodowej”, gdyż tworzyły go zaledwie dwie partie: nazistowska i niemiecko-narodowa. Prezydent von Hindenburg rozpiął kolejne wybory na dzień 5 marca 1933 roku. W międzyczasie – 27 lutego 1933 r. spłonął gmach Reichstagu (do dziś nie wiadomo dokładnie, kto zlecił ten czyn.) Opinia publiczna wówczas nie wierzyła, iż była to prowokacja hitlerowców, choć zdawała sobie sprawę, iż ta partia nie przebiera w środkach. Większość jednak chciała wierzyć, iż jest to intryga komunistów.

Następnego dnia (28 lutego 1933 r.) prezydent wydał zarządzenie o „ochronie narodu i państwa” (*Die Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat vom 28. Februar 1933*)³⁶, w którym zapisy

36 Tekst zarządzenia w języku niemiecki dostępny jest na stronie internetowej: *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat Vom 28. Februar 1933*, <http://www.documentarchiv.de/ns/rtbrand.html> [dostęp: 07.07.2012].

paragrafu pierwszego umożliwiły zniesienie swobód obywatelskich, paragrafu drugiego – przywrócenie ładu i porządku w krajach Rzeszy przez rząd. Dekret ten był doskonałym narzędziem rządzenia dla hitlerowców. Na jego podstawie zakazano jakichkolwiek demonstracji partii robotniczych, wprowadzono zakaz wydawania przez nie gazet, stosowano rewizje oraz aresztowania.

Dzięki funduszom zgromadzonym we wcześniejszych latach (1930–1933) NSDAP przeprowadziło propagandę sukcesu. Wynik wyborów z dnia 5 marca 1933 r. był zadowalający, hitlerowcy zdobyli 288 mandatów. Układ sił politycznych po wyborach dawał nowe możliwości Hitlerowi i jego partii. Według Jerzego Drobniaka, dziennikarza związanego z obozem narodowym³⁷, przedwyborcze represje nie doprowadziły do „złamania jawności” i autentyczności wyborów³⁸. Dobry wynik wyborczy z dnia 5 marca 1933 roku osiągnięty przez partię narodowosocjalistyczną wraz z partią narodową (w sumie posiadały 340 mandatów), dał im większość bezwzględna. Mimo, iż nie mogli wprowadzać zmian w konstytucji, wykorzystali niezaradność innych stronnictw by osiągnąć swój cel.

Dnia 23 marca 1933 roku Hitler w swoim wystąpieniu w Reichstagu domagał się od parlamentu wydania dla siebie pełnomocnictw ustawodawczych. Uważał, że Rząd potrzebuje specjalnych pełnomocnictw, by nie być uzależnionym od parlamentu i dzięki temu móc realizować własne przedsięwzięcia nie ograniczając się jego wolą³⁹. Ustawę o pełnomocnictwach ustawodawczych uchwalono dnia 24 marca 1933 roku. Przeciw ustawie głosowały jedynie 94 osoby, członkowie stronnictwa socjaldemokratycznego pod przewodnictwem lidera partii Otto Welsa, które dostrzegały zagrożenie dla bezpieczeństwa i stabilności państwa⁴⁰. Schacht w opisanych wydarzeniach politycznych nie brał czynnego udziału. Traktował ten moment w dziejach historii jako początek dyktatury

37 J. Czajowski, M. Majchrowski, *Sylwetki polityków drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987, s. 154.

38 J. Drobniak, *Duch Poczdamu*, „Gazeta Warszawska”, 1933, nr 58. Zob. T. Reithel, I. Strengel, *Die Reichstag Brandverordnung. Grundlegung der Diktatur mit den Instrumenten des Weimarer Ausnahmezustands*, „Vierteljahrs Hefte für Zeitgeschichte” 2000, nr 48, s. 413–461.

39 M. Maciejewski, M. Marszał (red.), *Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933–1939: wybór pism*, Kraków 2005, s. 147.

40 N. Frei, *Państwo wódzowskie*, Warszawa 2000, s. 56.

i definitywną klęskę umiarkowanych partii politycznych, które w praktyce zostały rozwiązane w ciągu roku. Schacht moment ten skomentował w następujący sposób: „Demokracja sama sobie wykopała grób”⁴¹.

Schacht zdawał sobie sprawę z faktu, że gospodarka po dojściu do władzy przez Hitlera, funkcjonowała w oparciu o antydemokratyczny charakter ustroju politycznego – autorytaryzm oraz totalitarny model organizacji państwa. Zgodnie z założeniami nazizmu za podstawę regulacji stosunków ekonomicznych została przyjęta zasada prymatu polityki nad gospodarką. Nie eliminowała jednak wszystkich elementów ustroju kapitalistycznego. Modyfikowała ona system produkcji oraz wymiany dóbr przez drastyczną ingerencję państwa w gospodarkę. Cele polityczne – nacjonalistyczne oraz militarystyczne miały być realizowane za pomocą interwencjonizmu państwowego. Przed objęciem przez Hitlera stanowiska kanclerza Rzeszy (30 I 1933 r.) Naziści nie posiadali doktryny ekonomicznej. Wyznawali zasadę kierowania gospodarką przez państwo. Zakładali prymat korzyści społecznych nad prywatnymi (*Gemeinnutz vor Eigennutz*). W każdej dziedzinie życia społecznego jak i w gospodarce obowiązywała w hitlerowskich Niemczech zasada wodzostwa⁴².

O małym zainteresowaniu NSDAP gospodarką świadczy fakt powstania dopiero w styczniu 1931 roku „wydziału gospodarczo-politycznego” w Niemczech (*Wirtschaftspolitische Abteilung*). W 1932 roku z polecenia Hitlera powstało „Koło Przyjaciół Gospodarki” w Badenii, do którego należeli wybitni niemieccy ekonomiści. Na spotkaniach dyskutowano o różnych zagadnieniach gospodarczych oraz możliwościach finansowania partii hitlerowskiej przez niemieckich przedsiębiorców. Po dojściu do władzy, Hitler zrezygnował z pomocy ekonomistów oraz Gottfrieda Feder⁴³, uważanego za ojca hitlerowskiej myśli ekonomicznej. Wódz, podkreślał, że nie będzie korzystał z żadnej doktryny ekonomicznej. To przyczyniło się do przymusowej emigracji ekonomistów z Niemiec. Od tej pory prace dotyczące gospodarki koncentrowały się wokół tematyki interwencjonizmu państwowego, zatrudnienia oraz *Grossraumwirtschaft*⁴⁴.

41 H. Schacht, 1933: *Wie eine Demokratie Stribt*, Dusseldorf 1968, s. 70 i n.

42 M. Maciejewski, M. Sadowski, *Powszechna historia gospodarcza od XV do XX wieku*, Wrocław 2007, s. 216.

43 G. Feder – twórca 25-punktowego programu NSDAP z 1920 r. Zob. F. Ryszka, *Państwo Stanu Wyjątkowego*, Wrocław 1985, s. 30, 148 i n.

44 Zob. J. Chodorowski, *Problematyka doktryny „Grossraumwirtschaft”*, Studia Śląskie, Seria Nowa, t. 13, Opole 1968.

Schacht przyjmując ponownie posadę prezesa Banku Rzeszy dostrzegł, że nowy przywódca państwa złożył wielkie obietnice narodowi. Postawił sobie za cel ich spełnienie. Oczywistym dla niego było, że tylko dzięki pełnemu poparciu wodza osiągnie sukces. Chciał wykorzystać drastyczne metody, które wymagały radykalnych środków. Za najważniejsze zadanie uznał likwidację bezrobocia. W swoich wypowiedziach publicznych podkreślał, że zgodził się powrócić na to stanowisko dla „*dobra szerokich mas naszego narodu*”⁴⁵. W momencie objęcia przez niego stanowiska Prezesa, państwo było pogrążone w długach zagranicznych, a cła hamowały niemiecki eksport. Najważniejsze waluty zagraniczne (Dolar Amerykański, Funt Brytyjski oraz Frank Francuski) zostały zdewaluowane, co sprawiało, że eksport był nieopłacalny, a import przynosił ogromne zyski. Niemiecki rynek wewnętrzny był w zapaści, brakowało kapitału na dalszy rozwój.

Pierwszym krokiem Schachta jako prezesa Banku Rzeszy (1933–1939) było uczestnictwo w operacji *Reinhardt*⁴⁶, programu unowocześniania miast i przedsiębiorstw (przeznaczył on na ten cel 1 mld Marek). Dnia 1 maja 1933 roku rozpoczęła się realizacja planu (*Reinhardt-Plan*) dotycząca budowy sieci autostrad. Za nadzór nad planem budowy autostrad odpowiedzialny był Fritz Todt. Plan ten zakładał budowę 6500 km autostrad w przeciągu 6 lat. Nad realizacją projektu miało czuwać przedsiębiorstwo „Autostrady Rzeszy” (*Reichsautobahnen*), które zostało utworzone na mocy ustawy z dnia 21 września 1933 roku. Rozbudowa dróg była podporządkowana celom militarnym oraz walce z bezrobociem. Do grudnia 1939 roku udało się zrealizować 55,8 % tych założeń. Na niewykonanie planu złożyło się kilka czynników, do których można zaliczyć zbyt niskie środki finansowe, realizacje ważniejszych celów oraz złe wyliczenie kosztów budowy autostrad.

Rozbudowano przemysł samochodowy przeznaczony dla ludności cywilnej, w celu zwiększenia popytu na pojazdy mechaniczne. Na mocy ustawy z dnia 10 kwietnia 1933 roku zniesiono podatek od posiadania samochodu. Doprowadziło to do tego, że po drogach niemieckich poruszało się 1306 tys. samochodów osobowych. Rozwojowi transportu drogowego towarzyszyła modernizacja kolei oraz urzędzeń łącznościowych. Zwiększyła się liczba wysyłanych listów, nadawanych telegramów oraz

45 J. Weitz, *op. cit.*, s. 170.

46 G.A. Craig, *Germany, 1866–1945*, Oxford 1978, s. 603 i n.

przeprowadzonych rozmów telefonicznych. Do ogromnych przemian doszło w dziedzinie radiokomunikacji, która została zmodernizowana i rozbudowana. Liczba zarejestrowanych radioodbiorników w latach 1933–1939 wzrosła o 111,7%

W czerwcu 1933 roku w Londynie odbyła się konferencja dotycząca utrzymującego się kryzysu gospodarczego. Przed jej rozpoczęciem przedstawiciele różnych krajów udali się do Waszyngtonu w celu spotkania się z Franklinem Delano Rooseveltem, który przeprowadził dewaluację dolara o 40%. Po spotkaniu z prezydentem Stanów Zjednoczonych Schacht nazwał swój nowy projekt *Nowym Planem* (*Neuer Plan*) Zapewne duży wpływ na nazwę projektu miała nazwa programu naprawy Roosvelta zwana *Nowym Ładem* (*New Deal*) Podczas tego spotkania Schacht powiedział, że Niemcy mogą zaprzestać płacenia odsetek od udzielonych im amerykańskich pożyczek bankowych. Po powrocie ze Stanów Schacht wraz z delegacją udał się na konferencję do Londynu. Nie przyniosła ona korzystnych rozwiązań gospodarczych dla Niemiec. Opinie co do wyjścia z kryzysu były odmienne i nie można było uzyskać konsensusu. Po powrocie z konferencji zaszły zmiany personalne, nowym ministrem gospodarki został Kurt Schmitt, ministerstwo rolnictwa przejął Walter Darre. W okresie tym postanowiono również, że Niemcy spłacą resztę pożyczki Dawesa oraz zawieszają spłatę połowy odsetek od długoterminowych pożyczek Younga. Dnia 9 czerwca 1933 r. stworzono podstawy prawne do funkcjonowania tzw. *funduszu konwersyjnego* – KF (*Konversions Kasse*), którym zarządzać miał Bank Rzeszy. Wszystkie wpłaty na poczet pokrycia długów zagranicznych miały być dokonywane bezpośrednio do FK. Wysokość rat oraz sposób spłaty zadłużenia leżały w gestii Banku Rzeszy. Połowę kwoty miano spłacać gotówką, drugą część natomiast w tzw. skryptach dłużnych emitowanych przez Bank Rzeszy. Pod koniec 1933 roku Schacht ogłosił, że wierzyciele Niemiec mogą się spodziewać zamiast 50% spłaty w gotówce jedynie 30%, a pozostałych 70% w skryptach dłużnych przez pierwsze sześć miesięcy w 1934 roku.

Następnym krokiem, który podjął Schacht było zwiększenie zatrudnienia⁴⁷. Według niego prace komunalne⁴⁸ dawały małe efekty w walce z bezrobociem, a pracujący powinni wytwarzać wysoko przetworzone

47 S. Davies, *Dangerous Historical Myths*, „The Freeman” 2010, t. 60.

48 Zaliczały się do nich prace fizyczne enumeratywnie wyliczone [w:] G.A. Craig, *op. cit.*, s. 603.

produkty na eksport. Postawił także na rozbudowę przemysłu zbrojenowego. Uważał, że państwo, które nie jest militarnie silne, nie może być traktowane poważnie na arenie międzynarodowej. Dzięki polityce gospodarczej Schachta pod koniec 1933 roku liczba bezrobotnych spadła o ok 2 mln. To przyczyniło się do zwiększenia zaufania w stosunku do jego koncepcji oraz przekonania niemieckiego społeczeństwa do zaufania Hitlerowi.

Dnia 2 sierpnia 1934 Schacht został mianowany przez Hitlera ministrem gospodarki. Później został także pełnomocnikiem do spraw gospodarki wojennej. Chciał, by jego ministerstwo było „ostoją sprawiedliwości”⁴⁹. Pierwszą decyzją nowego ministra gospodarki było zwolnienie Gottfrieda Federa z ministerstwa. We wrześniu 1934 roku Schacht ogłosił Nowy Plan (wspomniany wyżej). Stanowił on system ratujący gospodarkę kraju. Była to finansowa strategia dająca mu dyktatorską władzę gospodarczą. Zaprzeczał on podstawom wolnorynkowej gospodarki oraz indywidualnej przedsiębiorczości. Negował także wszelkie zasady jakimi kierował się wcześniej Schacht. Uważał jednak, że Nowy Plan jest korzystny zarówno dla obywateli niemieckich jak i zagranicznych partnerów handlowych.

Dzięki pomysłom Schachta związanym z intensyfikacją zbrojeń niemiecka gospodarka na nowo zaczęła przeżywać swój rozwój. To wymusiło centralizację kapitału, która nastąpiła w latach 1933–1939. Drastycznie wzrósł przeciętny kapitał spółek oraz ich zysk. Największa spółka akcyjna IG-Farbenindustrie w latach prosperity osiągnęła 972 mln Marek czystego zysku. W przemyśle przeważały związki monopolistyczne, największy odsetek produkcji brutto występował w przemyśle: szklarskim, maszynowym, chemicznym i wyrobów stalowych, a także górnictwie oraz hutnictwie⁵⁰. Taki model był kreowany przez politykę Schachta przy pełnej aprobacie Hitlera⁵¹. Tak prowadzona polityka gospodarcza, przynosząca ogromne zyski przedsiębiorcom, powodowała odwzajemnienie ze strony przedsiębiorców, którzy część swoich zysków przeznaczali na wspieranie partii NSDAP oraz jej organizacyjnych przybudówek. Na przykład

49 J. Weitz, *op. cit.*, s. 202.

50 R.J. Overy, *Heavy Industry and the State in the Third Reich: The Reichswerke Crisis*, „European History Quarterly” 1985, nr 15, s. 316–323.

51 F. Leith-Ross, *Money Talks: Fifty Years of International Finance*, London 1968, s. 232–236.

wspomniane przedsiębiorstwo IG-Farbenindustrie przekazało na rzecz partii w latach 1933–1939 18 705 309 marek.

Jeśli chodzi o handel zagraniczny, to partia Hitlera wydała dwie ustawy, z 18 października 1933 r. o popieraniu handlu zagranicznego oraz z 4 września 1934 roku o obrocie towarowym, które przyczyniły się do nadania NSDAP prawa do decydowania i kształtowania wymiany zagranicznej i towarowego rynku wewnętrznego. Partia miała wyłączność na rozstrzyganie kwestii dotyczących wielkości wymiany towarowej, całej struktury asortymentowej i geograficznej. Decydowała również o formach rozliczeń finansowych. Główną maksymą była lapidarna dyrektywa rządu, mówiąca że Rzesza może „za tyle importować, za ile eksportuje”. Dlatego w celu zwiększenia eksportu Schacht zaproponował kilka działań. Między innymi: zostały wydane wytyczne dla placówek dyplomatycznych, w których były zawarte zadania popierające niemiecki eksport oraz pozyskiwanie dewiz. Została rozbudowana sieć informacyjna dla eksporterów. Wprowadzono premie eksportowe oraz w części przypadków wyrażano zgodę na sprzedaż towarów w innych państwach po cenach dumpingowych. Takie działania sprawiły, że w latach 1933–1935 w wyniku stosowania cen dumpingowych przez przedsiębiorstwa straty finansowe wyniosły 5 miliardów marek. Straty były pokrywane z funduszu powstałego w wyniku przymusowych świadczeń pieniężnych do tzw. „Wyrównawczych kas eksportowych” (*Exportausgleichskassen*). Jednak mimo zintensyfikowanych działań rządu eksport niewiele wzrósł. Z tego powodu Schacht podjął w końcu decyzję o odejściu Niemiec od powyższej zasady.

Struktura asortymentowa eksportu kształtowała się w następujący sposób: ok. 70% przypadało na gotowe produkty, 30% zaś na półfabrykaty. Trzecia Rzesza eksportowała głównie maszyny techniczne, chemikalia, włókna sztuczne oraz broń, której największymi odbiorcami były Chiny, i kraje bałkańskie. W sumie w 1939 roku Niemcy dostarczały broń trzynastu państwom. Import koncentrował się natomiast na surowcach: rudzie żelaza, miedzi, wolframie, ropy; artykułach spożywczych: zbożach, warzywach, serach, jajach i paszy oraz półfabrykatkach. W latach 1933–1939 Rzesza prowadziła handel zagraniczny na wszystkich kontynentach. Władze niemieckie chciały zwiększyć obroty, uzyskać jak najlepsze ceny kupowanych i sprzedawanych artykułów. Ponadto zabiegano o wysokie kredyty na zakup towarów od swych kontrahentów. Rosnący popyt na surowce przy niskim ich imporcie sprawił, że w 1934

roku wprowadzono urzędowe rozdzielnictwo, z priorytetem dla przedsiębiorstw przemysłu zbrojeniowego. Schacht dostrzegał w rozwoju przemysłu zbrojeniowego możliwość szybkiego odbicia gospodarczego. Jednocześnie podkreślał, iż takie napędzanie gospodarki jest chwilowym rozwiązaniem, od którego w przyszłości będzie trzeba odejść.

Dnia 21 maja 1935 roku Schacht został mianowany na generalnego pełnomocnika do spraw militaryzacji gospodarki, zaczął przygotowania do wojny, stworzył także podstawy finansowe Wehrmachtu⁵². Uważał on, że jedynym celem przemysłu jest wytwarzanie zysku oraz odprowadzanie podatków ze sprzedaży towarów. Na dłuższą metę odnosił się sceptycznie do długotrwałej produkcji zbrojeniowej, ponieważ nie przynosiła ona wystarczających wpływów z podatków, a także nie zwiększała popytu wewnętrznego.

Z upływem czasu, w latach 1937–1939 Schacht zaczął odchodzić od swoich dotychczasowych poglądów na gospodarkę. Przeciwwstawiał się projektom gospodarczym prezentowanym przez Hermanna Göringa. Człowieka odpowiedzialnego za realizację Planu Czteroletniego, z którym Schacht się nie identyfikował i sprzeciwiał mu się. Był przeciwny reglamentacji dóbr wprowadzonej zarządzeniem z 27 sierpnia 1939 roku „zarządzenie o tymczasowym zabezpieczeniu żywotnego zapotrzebowania niemieckiego narodu” (*Verordnung zur vorläufigen Sicherstellung des lebenswichtigen Bedarfs des deutschen Volkes*).

Dnia 26 listopada 1937 roku w wyniku konfliktu z Hermannem Göringiem, dotyczącego spojrzenia na Plan Czteroletni, został odwołany ze stanowiska ministra gospodarki, a następnie ze stanowiska pełnomocnika do spraw gospodarki wojennej⁵³. Doceniając wiedzę Schachta Hitler zaproponował mu funkcję ministra bez teki. Schacht skorzystał z propozycji by służyć radą i pomocą szefowi rządu⁵⁴.

Polityka gospodarcza prowadzona przez Schachta miała korzystny wpływ na rozwój struktur społeczeństwa. Doskonale obrazują to dane statystyczne. Ludność w Trzeciej Rzeszy wzrosła z 65.218,5 – 79.375,3 tys. Dane te pochodzą z dwóch spisów powszechnych, które miały miejsce

52 Zob. R.J. Overy, *German Air Strength 1933–1939: A Note*, „Historical Journal” 1984, nr 27, s. 466–469; E. Homze, *Arming the Luftwaffe: The Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry 1919–1939*, Lincoln 1976, s. 184; *NA T177, Roll 32, frames 3720914–23, Statistisches Reichsamt*, „Die Flugzeugindustrie 1933–1936” 1938, s. 1–5.

53 R.J. Overy, *War and Economy...*, *op. cit.*, s. 106.

54 J. Weitz, *op. cit.*, s. 242.

w czerwcu 1933 roku oraz w maju 1939 roku⁵⁵. Tendencja ta wynikała ze zwiększonego przyrostu naturalnego, wydłużenia średniej życia. Przyrost naturalny był uwarunkowany polityką prorodzinną nazistów, którzy wspierali rodziny wielodzietne. Natomiast saldo migracyjne w latach 1933–1939 było ujemne do czego przyczyniła się emigracja 360 tys. Żydów oraz osób prześladowanych za przekonania polityczne (Schacht był przeciwny polityce Nazistów w stosunku do Żydów)⁵⁶.

Polityka społeczna prowadzona przez Hjalmara Schachta dążyła do znajdowania środków doraźnych zaspokajających potrzeby społeczeństwa. Świadczy o tym wspieranie ponadzwiązkowej organizacji – Niemieckiego Frontu Pracy (*Deutsche Arbeitsfront* – DAF) realizującego program „Siła przez Radość” (*Kraft durch Freude*). DAF kierował wówczas Robert Ley⁵⁷. Organizacja miała połączyć wszystkich ludzi pracy od robotników poprzez chłopów, rzemieślników, przedsiębiorców kończąc na przedstawicielach wolnych zawodów. Celem tego było zbudowanie nowego państwa, państwa honoru i wolności. Partia NSDAP tworząc nową organizację chciała także zabezpieczyć pieniądze robotników, które wpłacali do kas zapomogowych funkcjonujących przy związkach zawodowych. Tym samym chcieli zyskać zaufanie robotników. Program Siła przez Radość realizował cele społeczne przez organizację wczasów robotniczych, wychowanie poprzez sport oraz akcje kulturalno-oświatowe. Była to organizacja samowystarczalna, posiadająca własne środki finansowe. W 1935 roku posiadała ona budżet wynoszący jeden miliard marek (w tym 17 milionów subwencji pochodzących od rządu, a tym samym – Schachta). W 1936 roku nie potrzebowała już subwencji rządowych. Zaktywizowała ponad 3 miliony obywateli do uczestnictwa w jej programach. Jedynym warunkiem przystąpienia do organizacji była opłata roczna wynosząca 30 pfennigów. Jej działalność została zakończona w 1945 r.⁵⁸.

Ideologia i doktryna narodowych socjalistów wyznaczyła państwu kierowniczą rolę w życiu społecznym i gospodarczym. Nauka społeczna

55 Wykres graficzny Ruchu naturalnego ludności (w tys.) w Niemczech w latach 1972–1970 został przedstawiony w: D.J.K. Peukert, *Republika Weimarska, Lata kryzysu klasycznego modernizmu*, Warszawa 2005, s. 16.

56 C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań 1984, s. 128.

57 Zob. N. Frei, *Państwo Wodzowskie, Rządy narodowosocjalistyczne w latach 1933–1945*, Warszawa 2000; R. Ley, *Współzawodnictwo zawodowe i niestrudżoność*, [w:] N. Frei, *op. cit.*, s. 214–215.

58 J. Miedzińska, *Na niemieckim froncie pracy*, Warszawa 1937, s. 90–95.

hitleryzmu głosiła prymat polityki nad każdym przejawem życia społecznego. Wszystko zostało podporządkowane kreowanemu przez państwo celom ogólnym. Prowadzona polityka sprawiła, że państwo stało się jedynym piastunem i realizatorem życia społecznego. Nadawało mu kierunek zgodny z potrzebami i celami wspólnoty narodowej. W nowym ustroju gospodarczym własność jak i inicjatywa prywatna stały się podwalinami stosunków pracy jak i ustroju pracy, który z ubieganiem czasu coraz bardziej nasiąkał czynnikami politycznymi. Czynniki te miały na celu czuwanie nad wypełnianiem zadań w zgodzie z potrzebami narodu i państwa.

Istotnym krokiem w zwalczaniu bezrobocia i poprawy warunków pracy była ustawa wydana 20 stycznia 1934 r. o regulacji pracy narodowej wraz z 19 dyrektywami⁵⁹. Głosiła ona, że spory między przedsiębiorcami a robotnikami rozstrzygane będą w miejscu pracy, co uniemożliwić miało udział centralnych organizacji związkowych w rozstrzyganiu sporów. Zakładała ona także likwidację zakładowych komitetów strajkowych. Na ich miejsce została powołana instytucja ludzi zaufanych. Takie rozwiązania prawne sprawiły, że przedsiębiorca-właściciel stawał się „*Führerem*” swojego zakładu. Została także przyjęta ustawa produkcyjna, przewidująca godzinę rozpoczęcia jak i zakończenia pracy, regulowała kwestie przerw, formę wypłaty, kary. Szerokie uprawnienia dawała „opiekunom pracy”, którzy byli podporządkowani ministrowi pracy. W ustawie istniały zapisy o równości praw i obowiązków pracodawcy i pracowników (zapis o „społecznych sądach honorowych”) oraz zarządzeniach dających złudzenie ochrony interesów członków zespołu jak i przedsiębiorców (ochrona przed zwolnieniem). Trzeba dodać, że były to zapisy puste. Dnia 15 maja 1934 r. weszła w życie ustawa o regulacji wykorzystania siły roboczej. Dnia 1 października 1934 r. została wprowadzona nowa ustawa o regulacji pracy, która głosiła, że organy państwowe będą ustanawiać warunki pracy i życia niemieckiej klasy robotniczej. Kolejnym, nowym rozwiązaniem (26 lutego 1935 r.) było wprowadzenie książeczki pracy, która służyła za świadectwo pracy oraz kwalifikacji zawodowych. Od dnia 1 września 1936 r. jednym z warunków przyjęcia do pracy było przedstawienie omawianej książeczki wydanej przez giełdę pracy. Takie rozwiązanie uniemożliwiała rozpoczęcie pracy z pominięciem zarządzenia

59 Zob. L. Górnicki, *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski Międzywojennej*, Bielsko-Biała 1993, roz. V: *Podstawowe Instytucje Prawa Pracy i Polityka Społeczna Trzeciej Rzeszy*.

o regulacji siły roboczej. Wraz z rozwojem rządów hitlerowców dobrowolny obowiązek pracy stawał się przymusowym obowiązkiem pracy. Nastąpiło to już w 1935 wobec mężczyzn, a w 1938 objęto czasowym obowiązkiem pracy kobiety. Kolejny dekret z lutego 1939 roku dawał rządowi możliwość mobilizacji każdego obywatela do pracy na czas nieokreślony w dowolnym miejscu⁶⁰. Z powyższymi regulacjami prawnymi zgadzał się Schacht, który był zwolennikiem pracy przynoszącej wymierne korzyści gospodarce.

Dnia 19 stycznia 1939 r. w wyniku rozbieżności zdań z Fuhrerem i Göringiem na temat polityki gospodarczej Schacht został zdymisjonowany przez Adolfa Hitlera z funkcji prezesa Banku Rzeszy. Na tym stanowisku zastąpił go Walther Funk⁶¹. Po nieudanym zamachu na wodza Trzeciej Rzeszy, Schacht został dnia 29 lipca 1944 r. zesłany do obozu koncentracyjnego. Uwolniony w 1945 r. przez wojska amerykańskie stanął przed międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze i jako jeden z nielicznych notabli w czasach III Rzeszy, został uniewinniony⁶².

Schacht dzięki swojej polityce gospodarczej wyprowadził Niemcy z kryzysu. Istotna jest kwestia, że na początku jego taktyka działania polegała przede wszystkim na niewywiązywaniu się ze zobowiązań finansowych Niemiec wobec innych krajów, stosowaniu szerokiego importu i opóźnianiu eksportu. Oznaczało to izolowanie Niemiec od gospodarki światowej. W momencie, gdy sytuacja gospodarcza Trzeciej Rzeszy poprawiała się, chciał on zacząć prowadzenie normalnej polityki gospodarczej. Jednak Hitler nie wyraził na to zgody. Miejsce Schachta zastąpił Göring, pełnomocnik ds. planu czteroletniego, którego priorytetem był przemysł zbrojeniowy, prowadzący w dalszej perspektywie do spadku jakości artykułów konsumpcyjnych.

Poddając analizie postać Schachta można zauważyć, że od samego początku zależało mu na odbudowie gospodarki niemieckiej i przywróceniu

60 A.A. Gałkin, *Położenie niemieckiej klasy robotniczej w warunkach dyktatury faszystowskiej*, [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, (wybór i wstęp) J.W. Borejsza, Warszawa 1979, s. 538–545

61 Zob. G. Meinck, *Hitler und die deutsche Aufrüstung 1933–1937*, Wiesbaden 1959; M. Riedel, *Eisen und Kohle für das Dritte Reich*, Göttingen 1973, s. 25–61; W. Birkenfeld, *Der synthetische Treibstoff 1933–1945*, Göttingen 1963.

62 Zob. *Nazi Conspiracy and Aggression, Opinion and Judgment*, Washington 1947, http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Nazi-opinion-judgment.pdf [dostęp 21.08.2012].

państwu pozycji globalnego mocarstwa. Schacht miał inną wizję sposobów osiągnięcia celu wyznaczonego przez Hitlera. W początkowym etapie współpracy z nazistami nie miało to większego znaczenia. Mimo, iż Schacht znał prace Keynesa, to w przeciwieństwie do niego był bardziej finansistą niż ekonomistą⁶³. Preferował rozwiązania pragmatyczne od analiz stricte teoretycznych. Za główne narzędzie osiągnięcia wyznaczonych przez siebie celów wybrał silne pobudzenie inwestycji. Chciał to osiągnąć poprzez wydatki na wojsko i cele społeczne, na które popyt miało zagwarantować państwo. Dzięki władzy totalitarnej wykorzystał on środki „wirtualne”⁶⁴ – wykreował papiery finansowe, których wartość opierała się na gwarancjach państwowych oraz przymusie ich przyjmowania. Schacht zdawał sobie sprawę, że w momencie, kiedy gospodarka będzie stabilna i zostanie odbudowana infrastruktura, będzie trzeba odejść od zaproponowanego przez niego interwencjonizmu. Z takimi poglądami nie zgadzał się Hitler, co w konsekwencji doprowadziło do odsunięcia Schachta od wpływu na niemiecką gospodarkę.

Bibliografia

- Auld G.P., *The Dawes Plan and the New Economics*, New York 1927.
Birkenfeld W., *Der synthetische Treibstoff 1933–1945*, Göttingen 1963.
Caro L., *Polityka gospodarcza III Rzeszy, część I*, Lwów 1938.
Chodorowski J., *Problematyka doktryny „Grossraumwirtschaft”*, Studia Śląskie, Seria Nowa, t. 13, Opole 1968.
Clavert F., *Hjalmar Schacht. Biography*, Strasburg 2006..
Clingan C.E., *Finance from Kaiser to Fuhrer: Budget Politics in Germany, 1912–1934*, Westport 2001.
Craig G.A., *Germany, 1866–1945*, Oxford 1978.
Czajowski J., Majchrowski M., *Sylwetki polityków drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987.
Czornaja L., Mielnikow D., *Adolf Hitler. Studium zbrodni*, Warszawa 1988.
Davies S., *Dangerous Historical Myths*, „The Freeman” 2010, vol. 60.
Drobnik J., *Duch Poczdamu*, „Gazeta Warszawska” 1933, nr 58.
Falter J., *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik*, Monachium 1986.

63 H.L. Wattel, *The Policy Consequences of John Maynard Keynes*, Nowy Jork 1920, s. 116–117.

64 L. Moczulski, *Wojna Polska 1939*, Warszawa 1972, s. 116–117.

- Feldman G.D., *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914–1924*, New York 1997.
- Frei N., *Państwo Wodzowskie, Rządy narodowosocjalistyczne w latach 1933–1945*, Warszawa 2000.
- Gałkin A.A., *Położenie niemieckiej klasy robotniczej w warunkach dyktatury faszystowskiej*, [w:] *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, (wybór i wstęp) J.W. Borejsza, Warszawa 1979.
- Gliola F., *Awkward Dominion American Political, Economic, and Cultural Relations with Europe; 1919–1933*, New York 1984.
- Górnicki L., *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski Międzywojennej*, Bielsko-Biała 1993.
- Homze E., *Arming the Luftwaffe: The Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry 1919–1939*, Lincoln 1976.
- Huddleston S., *In My Time: An Observer's Record of War and Peace*, New York 1939.
- Kotłowski T., *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2004.
- Leith-Ross F., *Money Talks: Fifty Years of International Finance*, London 1968.
- Łuczak C., *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań 1984.
- Ludendorff E., *Meine Kriegserinnerungen, 1914–1918*, Berlin 1919.
- Maciejewski M., Marszał M., *Pod znakiem swastyki, Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933–1939 wybór pism*, Kraków 2005.
- Maciejewski M., Sadowski M., *Powszechna historia gospodarcza od XV do XX wieku*, Wrocław 2007..
- Mark S., *The Illusion of Peace: International Relations in Europe, 1918–1933*, New York 2003.
- Marszał M., *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach narodowej demokracji 1926–1939*, Wrocław 2001.
- McNeil W.C., *American Money and the Weimar Republic: Economics and Politics on the Eve of the Great Depression*, New York 1986.
- Meinck G., *Hitler und die deutsche Aufrüstung 1933–1937*, Wiesbaden 1959.
- Miedzińska J., *Na niemieckim froncie pracy*, Warszawa 1937.
- Moczulski L., *Wojna Polska 1939*, Warszawa 1972.
- Muhlen N., *Schacht: Hitler's Magician*, New York 1939.
- Orde A., *British policy and European reconstruction after the First World War*, Cambridge 2002.
- Overy R.J., *German Air Strength 1933–1939: A Note*, „Historical Journal” 1984, nr 27.
- Overy R.J., *Heavy Industry and the State in the Third Reich: The Reichswerke Crisis*, „European History Quarterly” 1985, nr 15.
- Overy R.J., *War and Economy in the Third Reich. Contributors*, Oxford 1995.
- Peterson E.N., *Hjalmar Schacht: For and Against Hitler*, Boston 1954.
- Peukert D.J.K., *Republika Weimarska, Lata kryzysu klasycznego modernizmu*, Warszawa 2005.

- Reithel T., Strenge I., *Die Reichstag Brand Verordnung. Grundlegung der Diktatur mit den Instrumenten des Weimarer Ausnahmezustands*, „Vierteljahrs Hefte für Zeitgeschichte” 2000, nr 48.
- Riedel M., *Eisen und Koble für das Dritte Reich*, Göttingen 1973.
- Ryszka F., *Państwo Stanu Wyjątkowego*, Wrocław 1985.
- Schacht H., *1933: Wie eine Demokratie Stribt*, Düsseldorf 1968.
- Schacht H., *Confessions Of The Old Wizard: The Autobiography Of Hjalmar Horace Greeley Schacht*, przeł. D. Pyke, Boston 1956.
- Schacht H., *First Seventy-Six Years: Autobiography*, London 1955.
- Schmidt P., *Statysta na dyplomatycznej scenie*, Kraków 1965.
- Schuker S.A., *American “Reparations” to Germany, 1919–33: Implications for the Third-World Debt Crisis.*, New York 1988.
- Kent B., *The Spoils of War: The Politics, Economics, and Diplomacy of Reparations, 1918–1932*, Oxford 1989.
- Sutton A. C., *Wall Street and the rise of Hitler*, Seal Beach 1976.
- Telford T. *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*, New York 1992.
- Wattel H.L., *The Policy Consequences of John Maynard Keynes*, New York 1920.
- Weitz J.S., *Schacht – Bankier Hitlera*, Warszawa 2002.
- Wistrich R.S., *Kto był kim w III Rzeszy. Leksykon*, Kraków 1997.

Źródła internetowe

- Clark R.S., *Nuremberg and the crime against peace*, http://law.wustl.edu/WUG-SLR/Issues/Volume6_3/clark.pdf [dostęp: 25.08.2012].
- Gustav, Ritter von Kahr*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/309708/Gustav-Ritter-von-Kahr> [dostęp: 25.08.2012].
- Judgement: Schacht*, <http://avalon.law.yale.edu/imt/judschac.asp> [dostęp: 23.08.2012].
- Nazi Conspiracy and Aggression, Opinion and Judgment*, Washington 1947, http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_Nazi-opinion-judgment.pdf [dostęp 21.08.2012].
- Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat Vom 28. Februar 1933*, <http://www.documentarchiv.de/ns/rtbrand.html> [dostęp: 07.07.2012].